

Zdeňka Mansfeldová a Milan Tuček (eds.):
Současná česká společnost
 Sociologické studie. Praha, Sociologický
 ústav AV ČR 2002, 381 s.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky poprvé po roce 1989 vydal jako *ústav* soubor sociologických studií, které mají postihnout obrysy současné české společnosti. Pracovníci ústavu, případně skupiny vzniklé kolem jednotlivých členů ústavu, se ovšem i v minulosti snažili o celostní pohled na transformující se českou společnost, jak o tom svědčí práce Pavla Machonina, Milana Tučka a kol. o „České společnosti v transformaci“ z roku 1996, či „Zpráva o lidském rozvoji“ 1997 zpracovaná pod vedením Michala Illnera nebo „Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998“ z roku 1998, editovaná Jiřím Večerníkem a zpracovaná týmem vedeným Petrem Matějí. Práce Machonina a Tučka se soustředila na proměny sociální struktury, zpráva vypracovaná Illnerem měla strukturu odpovídající požadavkům *United Nations Development Programme* a publikace Večerníka a Matějí byla zpracována v tradici „sociálních zpráv“. Postrádali jsme však publikaci, která by shrnula výsledky jednotlivých analýz české společnosti provedených Sociologickým ústavem a která by zdůrazňovala vědomě sociologickou optiku. Tuto mezeru chce vyplnit soubor studií, který sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček.

Publikace „Současná česká společnost“ je výběrem z prací celého ústavu a usiluje, podle mého názoru zcela legitimně, o širší sociologický pohled na naši společnost. Svědčí o tom rozčlenění textů: začínají obecnými problémy sociální struktury, sociální politiky a modernizace a pokračují oddíly o demografických procesech, rodině a genderu, vzdělání, politice, lokální a regionální problematice. V předmluvě k publikaci ředitelka ústavu Marie Čermáková správně upozorňuje na to, že práce „aspiruje na dílčí výpověď o české společnosti“, i když svazek obsahuje i obecně zaměřené studie o povaze české společnosti.

Je nesporné, že začít sérii publikací ústa-

vu studii, které usilují o ucelený pohled na „současnou českou společnost“, má – teoreticky nahlíženo – své přednosti. Takový svazek by mohl totiž vytvořit obecný rámec pro další, na dílčí okruhy zaměřené publikace. Ten ovšem může vzniknout pouze tam, kde existuje něco, co se obvykle označuje jako „myšlenková škola“, tam, kde vznikla menší nebo větší skupina profesionálně pracujících lidí integrovaná určitou jednotící koncepcí. To je však jev, který se v dnešním provozu sociologie – a to jak na univerzitách, tak v ústavech – nejen u nás, ale také v jiných zemích, již zřídkakdy vyskytuje. Doby, kdy mohla vzniknout a společně publikovat na základě jednotné myšlenkové koncepce skupina devíti sociologů vedená T. Parsonsem, W. A. Shilsem, E. C. Tolmanem, R. C. Sheldone, pracující jeden rok v oddělení sociologie na Harvardově univerzitě a končící svazkem *Towards a General Theory of Action*, jsou pryč. Kolektivní práce, výsledky konferencí vydávané dnes jejich svolavateli jako knihy, jsou často souborem prací, které nejsou vedeny nějakou společnou myšlenkou, společná bývá spíše otázka nebo téma. Přesto i dnes lze občas takové jednotně koncipované kolektivní práce nalézt. Jde obvykle o publikace, které usilují o to prokázat platnost určité myšlenky. Jako příklad z nedávné doby a ze své četby bych uvedl 22 studií spojených v publikaci *Culture Matters. How Values Shape Human Progress*, kterou editovali Lawrence E. Harrison a Samuel P. Huntington. Je zajímavé, že kniha vznikla rovněž na Harvardově univerzitě a byla publikována v roce 2000. Je zřejmé, že obtížné je dosáhnout vnitřní integrace zejména tehdy, když má publikace poskytnout ucelený pohled na nějakou národní společnost. Zdá se kupodivu, že takové integrovanosti pohledu na jednu společnost může dosáhnout snadněji jeden autor, zejména když svůj pohled opírá o určitou explicitně vyjádřenou perspektivu. Příkladem z našeho prostředí může být poslední kniha Iva Možného *Česká společnost* z roku 2002, která usiluje o shrnutí nejdůležitějších faktů o kvalitě našeho života.

Současná česká společnost vydaná Sociologickým ústavem je souborem většinou analytických sociologických studií, které jsou věnovány různým stránkám české společnosti po roce 1989. Publikace je složena z 18 studií, z nichž 4 podle mého soudu usilují o generalizující pohled na českou společnost. Nejobecněji je zaměřena úvodní studie Pavla Machonina. Další tři se věnují jedné z důležitých složek této společnosti, je to zejména komparativní analýza české demokracie Lubomíra Brokla a Zdenky Mansfeldové, rozbor sociálních konfliktů a pastí vytvořených transformačními procesy v České republice, který zpracoval Jiří Večerník, a konečně analýza Jitky Rychtaříkové o diferenciaci demografických reprodukčních procesů v Evropě a v rámci toho analýza vývoje postavení České republiky z tohoto hlediska.

Druhou skupinu textů tvoří směs prací, které jsou buď analytické, jako např. studie Natalie Simonové o vývoji vzdělanostního systému, nebo Elišky Rendlové o rozdílech životních hodnot a společenských postojů mužů a žen, anebo které shrnují dosavadní výzkum Sociologického ústavu v dané oblasti, jak je tomu v práci Michala Illnera o českých regionech na prahu evropské integrace a ve studii Václava Houžvičky, věnované otázce hranic v integrující se Evropě. Společným znakem této druhé skupiny je ucelený pohled na určitou, poměrně rozsáhlou, stránku společnosti a na její vývoj po roce 1989.

Třetí, nejpočetnější skupinou studií, jsou analýzy některých změn v postojích, chování, strukturách a sociálních procesech české společnosti. Patří sem práce Jana Červenky o postojích české veřejnosti k modernizaci, studie Martina Luxe o změnách potřebných vzorců českých domácností, Petra Sunegy o dostupnosti bydlení v ČR, Dany Hamplové a Simony Pikálkové o postojích mladých lidí k manželství, nesezdanému soužití a partnerským vztahům, Aleny Křížkové o harmonizaci rolí žen v rodině a v práci, Martina Kreidla o vzdělanostní mobilitě v socialistickém Československu 1948–1989 – jde o jedinou studii, která se nezabývá vývojem po

roce 1989, ale která je nicméně neobyčejně zajímavá –, Adély Seidlové o struktuře členů Parlamentu ČR z hlediska genderu, Kláry Vlachové o vývoji dvou politických polarit: levice versus pravice a libertarianismus versus autoritarianismus v postojích českého obyvatelstva, Jany Stachové o vývoji vnitřní organizace sociálních hnutí v ČR demonstrováném na analýze proměn Hnutí Duha a konečně Františka Zicha o přeshraničních vztazích a vytváření přeshraničního společenství podél česko-německých hranic. Všechny uvedené studie mají dobrou analytickou úroveň, jsou jako jednotlivé stati kvalitní a zajímavé, ale postrádal jsem v nich často spojení s ústředním námětem knihy. Jen v některých jsem cítil naléhavost otázky: jak působí na globální transformaci české společnosti změny, které zkoumám, anebo naopak: jak se ve změnách, kterým se ve studii věnuji, projevují širší a hlubší změny společenského řádu.

Je prakticky vyloučeno zabývat se i jen letmo všemi 18 studii. Chtěl bych však alespoň nejstručněji reagovat na ty, které mě osobně nejvíce zaujaly. Pavel Machonin se ze všech autorů publikace nejvíce zabývá obecnými sociologickými rysy soudobé české společnosti. Zdůrazňuje hybridní povahu nově vznikající společnosti, zejména nově se formujících podob sociálních nerovností. Odmítá ostré oddělování sociálních řádů, či sociálně ekonomických formací na předkapitalistické, kapitalistické, socialistické a pléduje za hybridní pohled na tyto řády, či přesněji řečeno za hybridní prolínání sociálních řádů. To je myslím myšlenka jak teoreticky nosná, tak i užitečná jako vodítko pro empirický výzkum. Na druhé straně je zapotřebí připomenout, že téměř všechny společnosti jsou hybridní, i když některé více a jiné méně. Je to dobře patrné např. na rozdílu mezi anglickou a americkou společností. Anglická „obsahovala“ vždy podstatně více elementů předkapitalistického sociálního řádu než americká. Ta se proto mohla vyvinout tak výrazně v kapitalistickou formaci, protože neměla omezení existující v Anglii. To do značné míry vysvětluje fenomén, na který poukazyval

jíž dávno Werner Sombart – proč nemůže ve Spojených státech existovat socialismus. Ale i rozdíly mezi jednotlivými postkomunistickými zeměmi jsou vysvětlitelné do značné míry tím, jak silně se na jejich území v jejich předsocialistické minulosti rozvinul kapitalismus. Myslím, že ke konceptu hybridizace by bylo účelné přidat ještě dvě myšlenky: 1. rozdílnou setrvačnost, či trvalost různých sociálních a kulturních jevů – to, co je obsaženo v Braudelově rozlišení tří druhů historického času, 2. skutečnost, že jak kapitalismus, tak socialismus jsou – nebo byly – dvě odlišné varianty průmyslových společností, ve kterých některé makrosociální procesy jako např. demografická revoluce, urbanizace, formování struktury profesí, probíhaly analogicky.

Velmi podnětná a zajímavá je studie Lubomíra Brokla a Zdenky Mansfeldové „Místo České republiky v demokratické Evropě“. Je tomu tak proto, že autoři opírají své závěry o komparativní metodu a že definovali místo české společnosti pomocí dat z 28 zemí zahrnutých do celosvětového výzkumu o hodnotách (*World Value Survey*), ale také proto, že použili k určení příslušnosti ČR k čtyřem teoretickým variantám demokratického uspořádání vhodného analytického postupu. Autoři vycházeli z modelu formulovaného Fuchsem a Klingemanem, kteří rozlišili čtyři typy demokratických řádů: libertární, liberální, republikánský a socialistický. Studie ukazuje, že z hlediska hodnotových orientací obyvatel Česká republika je velmi blízko orientacím obyvatel západoevropských liberálních demokracií. Osvěžujícím způsobem působí kritika českých novinářů i politiků, kteří tak často flagelantsky mluví o našem deficitu demokratičnosti. Podle Brokla a Mansfeldové jsou však Češi demokraticky orientovanou populací.

Autor této recenze, aniž by se mohl opírat o tak důkladnou analýzu jako Brokl a Mansfeldová, s tímto názorem souhlasí. Domnívám se, že novináři, kteří postrádají hlubší sociologické a historické vzdělání, tíhnou k podceňování síly demokratické orientace

české populace a přiklánějí se příliš snadno k některým zahraničním autorům. Při ledabylém čtení recenzované studie se můžeme dopustit sami určité chyby. Ta chyba spočívá v tom, že nevnímáme dostatečně, že práce Brokla a Mansfeldové se opírá o analýzu *názorů a postojů* obyvatel. Není to analýza chování či „postojů“ politických institucí, vládou a jejími orgány počínaje a parlamentem konče. Nejsem si jist, zda ty by tak dobrou „známku“ z demokracie měly dostat jako občané. Myslím si, že hodně lidí u nás je nespokojených a zklamaných proto, že postrádají hluboký demokratický étos u těch, kteří jim vládnou nebo kteří je zastupují. Ale i to by ovšem bylo potvrzením demokratičnosti našeho *demosu*.

Studie Jiřího Večerníka je další z prací ve sborníku, které zaujmou i širší okruh čtenářů. Zabývá se důležitými tématy, která se dotýkají v podstatě každého občana a zároveň i rovnováhy a stability celé společnosti. Večerníkův příspěvek se týká čtyř napětí či latentních konfliktů v soudobé české společnosti: 1. vztahu důchodců a ekonomicky aktivních osob, 2. vztahu mezi chudými nepracujícími lidmi a pracujícími s nízkými příjmy, 3. vztahu mezi střední třídou a ostatními, 4. vztahu mezi jednotlivými složkami střední třídy. Je to vlastně analýza významných částí redistribuce zdrojů společnosti a problémů, které vzniknou, bude-li míra přerozdělování ve prospěch slabších a chudších lidí ve společnosti příliš velká. Večerník soudí, že je v současné době příliš vysoká a že musí být, nemá-li dojít k ohrožení výkonnosti ekonomiky, snížena. V závěru zdůrazňuje, že zejména v době společenské transformace by měla být míra redistribuce zmenšena. Recenzent není ekonomickým sociologem, ale přesto se mu vynořují některé otázky: nemůže být stabilita a výkonnost soudobých společností ohrožena také nedostatečnou redistribucí? Je skutečně za všech okolností výkonnost hospodářství pozitivně korelována s nízkou hladinou redistribuce? Nebyla dlouhodobě vysoká hospodářská výkonnost skandinávských zemí spojena s vy-

sokou mírou přerozdělování a se sociálním mírem v těchto zemích? Zdá se, že vše to závisí na vnímání sociálních nerovností, na hodnotových orientacích a preferencích lidí. Není však pochyb o tom, že Večerníkova studie je seriózním argumentem pro hledání nové rovnováhy mezi individuální zodpovědností a sociální solidaritou.

Čtvrtou studii, která má ambice na širší, a zejména komparativní pohled na vývoj české společnosti po roce 1989, je práce Jitky Rychtařikové. Autorka v ní seznamuje hutným způsobem čtenáře s prvním i druhým demografickým přechodem a s jeho regionalizací v Evropě a všímá si zejména rozdílů mezi demografickými procesy v západní, střední a východní Evropě. Ty, jako lépe měřitelné fenomény než např. hodnotové orientace nebo jiné postojové jevy, vytvářejí spolehlivější základnu socio-kulturní regionalizace Evropy než mnohé jiné. Zdá se, že z hlediska demografické regionalizace se Česká republika začíná rychle přibližovat západní Evropě a že dříve sobě podobné socialistické země se rozdělují na dvě dosti odlišné skupiny. Studie Jitky Rychtařikové zároveň ukazuje, že bychom potřebovali mnohem více než dosud rozvíjet sociologii demografického chování, a to jak ku prospěchu demografie, tak i sociologie.

Práce v obou dalších skupinách textů přináší velké množství nových, někdy však také již známých pohledů na současnou českou společnost a rozsah této recenze mi neumožňuje zabývat se všemi tak, jak by to nepochybně zasluhovaly. Chtěl bych však ocenit některé myšlenky, které mě zaujaly. Na prvním místě tu, kterou uvedl Michal Illner ve třetí části svého příspěvku. Podíval se totiž znovu na svůj scénář regionálního vývoje ČR, který zpracoval v roce 1993, aby zjistil, co odhadl dobře a co nikoliv. To děláme bohužel málokdy. Je pro nás způsob myšlení symptomatické, že na prvním místě uvádí, že nedocenil vliv nadnárodních a globálních faktorů. Na druhém místě to bylo podcenění faktorů metropolizace a na třetím pak příliš optimistický odhad populačního vývoje ČR.

Nové pohledy i nová fakta obsahují i práce Natalie Simonové, Elišky Rendlové a Václava Houzvičky, ten zasadil svou úvahu o hraničích vhodně do širších kontextů proměn evropských zemí.

Závěrem ještě několik obecných poznámek. Nedostatečně rozvinuté, jak v Sociologickém ústavu, tak obecně v české sociologii, jsou podle mého soudu, dvě dimenze pohledu na českou společnost: sociálně-kulturní a historicko-sociologická. Čeští sociologové se ku příkladu nedostatečně zabývají problémy národa, nacionalismu a české identity, i když význam těchto otázek v soudobé Evropě obecně roste. Zadržuje zde ještě celá řada dalších vážných otázek sociálně-kulturních. Měli bychom si důrazněji uvědomit, že kultura v antropologickém smyslu a sociální organizace (sociální struktura) jsou základními surovinami sociálního života. Nelze dobře rozumět jakékoliv společnosti, opomeneme-li kteroukoliv z těchto dvou složek. Recenzovaný soubor studií nepochybně osvětlil na dobré profesionální úrovni proměny důležitých stránek sociální organizace české společnosti, ale nepomohl nám příliš porozumět změnám její sociálně-kulturní složky.

Jiří Musil

Ladislav Rabušic: *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*
Edice Studie, Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 266 s.

Práce Ladislava Rabušice se týká velmi aktuálního a diskutovaného tématu. Lze říci, že naplňuje společenskou objednávku. Nízká úroveň plodnosti není v současné době specifickým Česka, ale nalezneme ji v některých evropských i mimoevropských zemích. Podobně shodně nízkou úroveň plodnosti s námi má např. Arménie, Austrálie, Kanada, Kuba, Německo, Rusko, Ukrajina a řada dalších. Nelze se proto divit, že i v těchto zemích probíhá diskuse, proč se rodí tak málo dětí. Autor se zbytečně obává o původnost